

ÖZ

Araştırmacılar tarafından genellikle Orta Çağ'daki Alanlar (*Alanorsi*) ile aynileştirilen Aslar ve Aorsi/Arsiler, atlı-savaşçı bozkır kültürünün ün yapmış boyları arasında tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. Kökenleri hakkındaki tartışmalar her zaman olduğu gibi subjektif Batı-merkezci (bu “tesirli” akıma bir çok Rus ve hatta yakın dönem Çinli araştırmacıları da dahildir) bir anlayışla İndo-İrani göçebeler dairesinde konumlandırılmıştır. Yazılı kaynaklarda adları ilk kez Strabon'un *Coğrafya* adlı eserinde geçen Aslar (*Asi*), Greko-Baktirya Krallığının yıkımına sebep olan Saka hücumundaki dört gruptan biri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Justinus'un *Epitome*'sinde ise *Asian* şeklinde geçen bu kavimin Toharların kralları oldukları ve Sarauca/Sacaraulilere son verdikleri belirtilmektedir. Kısacası İç Asya'nın çetin coğrafyalarında yoğunlaşan bu halkların arasındaki en kuvvetli ya da kuvvetle muhtemel lider pozisyonundaki halkın Aslar olduğu anlaşılmaktadır. Aorsi/Arsi adı ise açık bir şekilde yazılı kaynaklarda ilk kez Batı yönünde MÖ I. yüzyılda yapılan büyük Sarmat göçünün lider kabilesi olarak Strabon'da geçmektedir. Daha öncesinde bu göçün sebebi ise Çin kaynakları tarafından açıklanmaktadır: Kazakistan merkezli Kangju devletinin Aral gölü civarındaki *Yancai/Yen-ts'ai* ilkesine saldırarak topraklarını istila etmesi. Bu bağlamda Batı kaynaklarındaki Sarmatlar (Sauromat) Çinlilerin Yancaileri olduğu anlaşılmaktadır. Doğu ve Batı kaynaklarında verilen bilgiler gerek Asların gerekse de Arsilerin tipik atlı-savaşçı bozkır kavimleri olduklarını gösterirken, genel itibarıyla Eski Çağ'm Saka (İskit) dünyasının bir parçası olarak kabul edilmişlerdir.

As ve Arsi terimleri gerek Çinliler tarafından Yuezhi olarak adlandırılan İç Asyalı bozkır kavminin transkripsiyonlarından biri (*arsi/asi/arki*) – hatta bazı hipotezlere göre “yönetici boyu” – gerekse de onlar ve Uygurlarla yakın ilişkileri olan Toharlarla bağlantılı olarak (Orta Çağ Uygur metinlerinde Tohar lisanının yerel adı: *Ārsi*) karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda As, Doğu Türkistan – Güney Kazakistan'm kadim Türk boylarından Usunlar ve Gök Türklerin yönetici uruğu Aşina ile de ilişkilendirilmiştir. Arsi ise ilginç bir biçimde *Arsilas* şeklinde VI. yüzyıl Bizans kaynaklarında (Menander Protektor) Gök Türklerin “yaşlı-kıdemli” idarecisi şeklinde kendine yer bulmuştur. Orta Çağ'da genel itibarıyla Alanlar ile özdeşleştirilen As-Arsi grubu, esas olarak kuvvetle muhtemel Az/As formu biçiminde Gök Türk ve bilhassa On-Okların (Türkiş) önemli bir boyu olarak yerlerini almışlardır. Çin kaynaklarında On-Ok konfederasyonunun Nushibi kanadının beş boyundan biri *Axijie/A-hsi-chieh* (*Ārski?/*Asigi?*) olarak görülürken, İslam kaynaklarında ise Tuhsilerle birlikte Türkişlerin aslı iki boyundan biri oldukları anlaşılmaktadır. Gök Türk ve Uygur yazıtları ile Güney Sibirya'daki muhtelif taş yazıtlarda adları geçen bu boyun gerek yazılı kaynaklar gerekse de arkeolojik materyaller ile desteklenen tarihsel konumu onların Gök Türk, Türkiş ve Kırgız etnogeneslerinin oluşumunda da etkin bir rol oynamış olabileceğini göstermektedir. Günümüzde Kafkasya ve Orta Asya – Güney Sibirya hattında As/Az endonimini ve/veya etnonimini, Karaçay-Balkarlar (onlar için ayrıca Alan tabiri de kullanılmaktadır), Kırgızlar, Özbekler, İtil Tatarları, Altaylılar, Güney Sibiryalı Telengütler gibi muhtelif Türk grupları arasında varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: As, Az, Arsi, Türk, Türkiş/Türgeş.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: ecmizrak@nku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9876-9971

ABSTRACT

The As and Arsi who are generally identified with the Medieval Alans (*Alanorsi*), had taken their place on the stage of the history among the prominent tribes of the mounted-warrior steppe culture. Discussions about their origins have positioned in the circle of Indo-Iranian nomads with a subjective Western-centric approach as usual (Many Russian and even recent Chinese researchers are included in this influential thought). In written sources mentioned for the first time as *Asi* in Strabo's *Geography*, they appeared as one of the four groups in the Saka horde attack that caused the destruction of the Greco-Bactrian Kingdom. In Justin's *Epitome* Asi were referred to as Asian who became the kings of the Tocharians (Tochari) and put an end to the Saraucaum/Sacrauli. In short, it is understood that *Asi/Asian* were the strongest or leading group among these peoples, who were kneaded in the harsh geographies of Inner Asia. The name Aorsi/Arsi was clearly written in Western sources for the first time mentioned in Strabon as the leading tribe of the great Sarmatian migration in the 1st century BC. Previously, the reason for this migration was explained by Chinese sources: The Kazakhstan-centered Kangju state attacked the *Yancai/Yen-ts'ai* country around the Aral lake and invaded its lands. In this context, it is understood that the Sarmatians (Sauromat) in the Western sources were the *Yancai's* of the Chinese. The informations given in the Eastern and Western sources shows that both the As and Arsi were typical mounted steppe tribes and generally accepted as a part of the Saka (Scythian) world.

The terms As and Arsi both appear as one of the transcription of the Inner Asian steppe people called Yuezhi by the Chinese (*arsi/asi/arki*) – even the “ruler clan” according to some hypotheses – or in connection with the Tocharians who had close relations with them and Uyghurs (in the Medieval Uyghur texts, the vernacular of the Tochar language name: *Ārsī*). It is also associated with Ašina the ruler clan of the Gök Turks and the Usuns, (Wusun) one of the ancient Turkic tribes of East Turkestan and Southern Kazakhstan. Arsi, on the other hand, interestingly found its place in the 6th Century Byzantine sources (Menander Protector) in the form of *Arsilas*, as the “old-senior” ruler/king of the Turks (Gök Turks). The As-Arsi group that was generally identified with the Medieval Alans, took their place as an important tribe of the Gök Turks and especially the Turgishes mainly in the form of Az which is very likely to As. While one of the five tribes of the Nushibi wing of the On-oq confederation was seen as *Axijie/A-hsi-chieh* (*Ārski?/*Asigi?*) in Chinese sources, it is also understood that they were one of the two core tribes of Turgish with Tukhsi in Islamic sources. The historical position of this tribe, whose names were mentioned in Gök Turk and Uyghur steles and in various stone inscriptions in Southern Siberia, supported by both written sources and archaeological materials, shows that they might have played an active role in the formation of Gök Turk, Turgish and Kyrgyz ethnogenesis. Today, in the Caucasus and Central Asia – South Siberia zone, it is known that the As/Az endonym and/or ethnonym continues to exist among various Turkic groups such as Karachay-Balkars (also the name Alan is used for them), Kyrgyz, Uzbeks, Itil Tatars, Altaians, Southern Siberian Telengüts.

Keywords: As, Az, Arsi, Turk, Turgish/Turgesh.

GİRİŞ

As, “etnonimi (veya endonimi)”, tarihi kayıtlarda karşımıza en açık şekliyle Strabon'un *Coğrafya*'sında, Orta Asya'daki Büyük İskender bakiyesi Greko-Baktriya devletinin yıkılmasına neden olacak Saka hücumlarıyla bağlantılı olarak çıkmaktadır. MÖ 145–140 tarihleri arasında vuku bulan bu saldırı döneminde Doğu'dan gelen Saka taifesi arasındaki dört grubun adları Strabon tarafından şöyle zikredilmektedir: [Kitap XI, Böl. 8] “...İçlerinde en meşhur olanları ise Iaxartes'in (Sir-derya) diğer yakasından, Sacae ve Soğdiyana'nın karşı tarafındaki ülkeden gelen ve Baktriya Greklerini süren *Asii, Pasiani, Tochari, Sacarauli* kabileleridir...”.¹ Strabon'da *Asi*, sonrasında Justin'de ise *Asian* şeklinde tesmiye edilen bu kabilenin Toharların kralları oldukları ve Sacaraullara (Sarauca) son verdikleri bilinmektedir. Justinus'un *Epitome*'sindeki P. Trogus'un Kitap XLII prologunda (giriş) yer alan kayıt şu şekildedir: “*Reges Tocharorum Asiani interitusque Saraucaum*” – [Toharların (*Thogarii/Tochari/Thocari*) kralları Asianlar, *Sarauca/Sacarauca*'lara son verdiler].² İli-Çu havzaları ve Issık Göl civarındaki Saka (Çin kaynaklarındaki *Sai*'ler) yurdundan yapıldığı anlaşılan bu göç dalgasının Hun – Yuezhi çatışmasının bir ürünü olduğu neredeyse kesindir.

¹ C. Hamilton – W. Falconer, *The Geography of Strabo*, vol. II, London 1856, s. 245-246.

² Justin, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus* (1886/2003): http://www.tertullian.org/fathers/justinus_08_prologi.htm [Prologus of Book XLII]; O. Maenchen-Helfen, “The Yüeh-chih Problem Re-examined”, *Journal of the American Oriental Society* (JAOS), 65/2, 1945, s. 74.

Tarihi kayıtlara göre bu olaydan kısa bir süre sonra Yuezhilerle de yakınlığı (sosyo-kültürel ve ırki akrabalık) olduğu düşünülen Orta Asya'daki Kangju Devleti'nin Aral Gölü civarındaki *Yancai/Yen-ts'ai*'lere saldırmasıyla da karşımıza Aorsi/Arsi boy adı çıkmaktadır. Çin kaynaklarında Fergana'nın (Dayuan) kuzey-batısında yer alan Kangju'ler; doğularında Usunlar, güneylerinde Yuezhiler ile komşulardır. Büyük Yuezhi göçünün son aşamasında (MÖ 131/130 civarı) Kangju yurdu, merkezi sahası Orta Sir-Derya olarak içine Taşkent Vahası'nı alacak şekilde Amu-Derya ile Sir-Derya nehirleri arasındaki (Maverünnehir/Soğdiyana) topraklarıydı. Hanshu'da anlatılan ve Tangshu'nun müellifi tarafından yorumlanarak aktarılan kayıtlara göre Kangju Devleti; Çaç (Çaç/Taşkent), Bocāra (Buhara), Kešš (Keş/Şehrisebz), Kuşaniye (Semerkant'ın batısı) ve Harizm (Hive) bölgelerinde konumlanmış beş küçük krallıktan oluşmaktaydı.³ Krallarının yaylak-kışlak yaptığı, atlı-okçu savaşçılardan oluşan ordusuyla tipik bir göçebe devlet olarak tanımlanmaktaydılar. Sima Qian (Shiji 123/3161), Kangjuların, Yuezhi'lere benzediğini, fakat daha küçük bir grup olduğunu ve bu kabilenin 80-90 bin civarında atlı-okçusu bulunduğunu belirtmiştir. Arkeolojik keşifler de Kangjuların çekirdek yönetici elitinin göçebe özellikleri taşıdıklarını ve Yuezhilerle çok benzer geleneklere (maddi kültür) sahip olduklarını ortaya çıkartmıştır.⁴ Tolstov ve Gumilev'e göre Asya topraklarının Hunlar (Xiongnu) tarafından fethinden önce Altaylarda batıdan Kangjular, doğuda Yuezhi'ler olmak üzere bu iki devletin sınırları birbirine geçmişti – S. P. Tosltov Kangjuların esasında ana bölge olarak Doğu Kazakistan sahasında yerleştikleri görüşündedir.⁵ MÖ I. yüzyılda kuzey-batı yönünde yaptıkları yayılma ile Aral Gölü civarındaki *Yancai/Yen-ts'ai* devletini hakimiyet altına alan Kangjular böylece İpek Yolu'nun Batı Türkistan kısmındaki Kuzey Yolu'nun kontrolünü tamamen ele geçirmişlerdir. Hou Hanshu'da aktarılan bir kayda göre “Kangju hakimiyeti üzerine *Yancai* mülkü *Alanliao* olarak yeniden adlandırıldı” denilmektedir.⁶ Shiji'de *Yancai*, Kangjuların 2000 li Kuzey-batısında yer alan, gelenekleri Kangjulara benzeyen tipik bir göçebe ülkesi olduğu ve 100 binden fazla askeri bulunduğu belirtilir. Ülkeleri yüksek kıyıları olmayan geniş bir göl boyunca uzanmaktadır – Kuzey Denizi. Bu işgal, *Aorsi* boyunun önderliğinde Batı yönünde vuku bulacak büyük Sarmat hareketinin başlamasına neden olacaktır. Batı kaynaklarında Sarmatlar adıyla bilinecek olan *Yancai* kabileleri arasında en ünlüsü hiç şüphe yok ki Aorsi/Arsilerdi. Aorsi ve birlikte anıldıkları *Siraci* boylarının ciddi bir askeri gücü olduğunu belirten Strabon [Kitap XI, Böl. 5], Hazar Denizi ve Maeotis Gölü (Azak Denizi civarı-Don Nehri ağzındaki bataklık saha) arasında arz-ı endam eden *Siraci*'lerin 20.000, daha kuzeydeki Aorsi'lerin ise 200.000 atlı savaşçısının bulunduğunu belirtmiştir.⁷

1. Orta Çağ'da As – Alan Bağlantısı

Sonraki yüzyıllarda gerek As/Aas/Azlar gerekse de onlarla aynileştirilen Aorsi/Aorsiler, yukarıda da bölgesel olarak verdiğimiz bir toponimle de bağlantılı olarak “Alanlar” ile özdeşleştirilmiş ya da onların çekirdek-kabileleri olarak kabul edilmişlerdir. Kapsamlı bir araştırma konusu olan Alanların etnik menşei ve siyasi tarihi hususlarına burada sadece kısaca değineceğiz. Adları çok eski yazılı kaynaklarda görülen ve dolayısıyla tarihin köklü kavimlerinden biri olan Alanlar, klasik literatürde genel olarak Sarmat ya da Massaget alt-grubu içerisindeki bir Saka/İskit topluluğu olarak tanımlanmakta ve günümüzdeki torunları olarak Orta Kafkasya'nın kuzey-doğu İranî dilli bir halkı olan Osetler gösterilmektedir. MS I. yüzyıldan itibaren Hazar Denizi – Don Nehri arasındaki Sarmatlar arasından öne çıktıkları düşünülen Alanlar, MS I. – III. yüzyıllar arasında Kafkasya'dan Tuna Nehri ve Küçük Asya'ya uzanan geniş bir sahada gerçekleştirdikleri etkili saldırılarla Roma'nın dikkate almak zorunda kaldığı önemli bir güç haline dönüşmüşlerdir. Bu dönemde ayrıca Part İranı üzerine de başarılı seferler tertip etmişlerdir.⁸ Romalı asker-tarihçi Ammianus Marcellinus başta olmak üzere erken Orta Çağ'ın Latin ve Yunan kaynaklarında adları sıkça duyulmaktadır. Bilhassa MS 370 civarında Hunların Aral Denizi'ni geçerek Avrupa'ya sokulacağı göç hareketinde, önlerine çıkan ilk ciddi kavim olmuş ve Hunlardan ağır bir yenilgi almışlardır. Bu tarihten itibaren ise Büyük Kavimler Muhaceratı'nın önemli aktörlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. V. asır Avrupa tarihinin aktif ırklarından biri olan Alanlar, bir tarafta Vizigotlar ile İspanya'da bir tarafta Vandallarla Kuzey Afrika'da görülürken; ayrıca Orleans Şehri kuşatması (Kral Sangiban), Katalon Ovası (451) ve Nedao (454) Savaşları'nda da yerlerini almışlardır.

Orta Çağ Batı kaynaklarında Alan adının genellikle As adı ile eş-anlamli (sinonim) olarak kullanıldığı görülmektedir. XIII. yüzyılda, Moğol seyahatnameleriyle bilinen Ruboucklu Wilhelm “*Alani sive Aas*” ve Plano

³ M. N. Walter, “Sogdians and Buddhism”, *Sino-Platonic Papers*, C. 174, 2006, s. 6.

⁴ Y. A. Zadneprovskiy, “The Nomads of Northern Central Asia After the Invasion of Alexander”, *History of Civilizations of Central Asia*, ed. Janos Harmatta (co-ed. B.N. Puri – G. F. Etmedi), vol. II, UNESCO Pub., Paris, 1994, s. 454-456; Liu, Xinru, “Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomad and Sedentary Societies”, *Journal of World History*, 12/2, 2001, s. 271.

⁵ L. N. Gumilëv, *Hunlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2003, s. 54-55.

⁶ Zadneprovskiy, *agm*, s. 458.

⁷ Zadneprovskiy, *agm*, s. 457-458.

⁸ Agustí Alemany, *Sources on the Alans (A Critical Compilation)*, Handbook of Oriental Studies (sec. 8/vol.V), ed. Denis Sinor-N. Di Cosmo, Brill, 2000, s. 1-2, 6; Zadneprovskiy, *agm*, s. 458.

Carpinili Giovanni “*Alani sive Assi*” (“Alanlar ya da Aslar”) ifadelerini kullanırken, Josephus Barbarus (XV. yy.) ise “Alanların kendilerine As” dediklerini belirtir. Yine Eski Rusçadaki *yasi* Alanların ortak adı olarak kullanılırken, Macarlar da XIII. yüzyıldaki Moğol saldırıları sonucunda ülkelerine göç eden Alanlar için Slavca bir ödünç kelime olan *Jász* terimini kullanmışlardır. Bizans İmparatoru Constantinus Porphyrogennitus (X. yy.) ise As/Az ülkesini (*Azia*), Kuzey Kafkasya’daki küçük bir prenslik olarak yerel idareciler (arkhontes), Alan ülkesini (Alania) ise bir monarkın (exousiastes) yönettiği krallık olarak ayırmıştır. Bilhassa Moğol istilası ve daha sonrasında Timur dönemindeki saldırılar sonucunda ağır kayıplar vererek tüm devlet teşkilatı çöken Alanlar, tıpkı Kıpçaklar gibi topraklarından göç etmek zorunda kalmışlardır. Bakiyelerinin üç kola bölündüğü düşünülmektedir: 1) Orta Kafkasya’nın sarp dağlık kısımlarına çekilerek bugünde bölgelerinde yaşayan grup. Bunlar günümüz Osetlerinin ataları kabul edilmektedirler. Gürcüler çok uzun yıllardır bu Alan grubunu “Os-ya da ovs”, ülkelerini de “Oset” şeklinde tesmiye etmişlerdir. Yani “Oset” adı, Gürcüce bir etnonimdir. Endonim olarak ise Doğu kolu *İr* (İron) Batı kolu ise *Digor* şeklinde kendilerini adlandırmaktadırlar. Bu ana-grup içinde Alan adının “Allon” formunda sadece folklorik olarak kaldığı tespit edilmiştir. 2) İkinci grup, Kıpçaklarla birlikte Macaristan’a göç edenlerdir. Bunlar İbn’ül-Esir’in de detaylı olarak anlattığı Moğol “savaş hileleri” sonucunda tarumar edilen Kuzey Karadeniz ve Kafkasya’daki eski Alan ve Kıpçak gruplarının bakiyeleridir. XV. yy.’a kadar dillerini ve kültürlerini sürdüren bu gruplar (*Jász*’lar) daha sonrasında Macarlar tarafından asimile edilmişlerdir. 3) Üçüncü ve son grup ise daha çok savaşçılardan müteşekkil bir yapıda, Moğollarla beraber Çin’e giden taifedir. Yuan hanedanı yıllığı Yuanshi’ye göre Moğolca “*Asu/Asud* (çoğul)” denilen bu Alanlar, sonraki Moğol fetihlerinde önemli rol oynayacaklardır. Çin’de beş yıl geçiren Katolik misyoner seyyah Giovanni de’Marignolli’nin (XIV. yy.) aktardığına göre ülkede Moğollara bağlı 30.000’den fazla *As* bulunmaktadır.⁹

2. Etimolojik Kökenler

Alan adının etimolojisi Türkçe-Moğolca “dağ” (Moğ. *a,ula(n)*; Türk. *al[l]ān* “dağlılar” ile İndo-İrani lisanlarda Sansk. *ārana-* “yabancı, uzak”; pİE. *elen – alan* (Eski Pers.) = “geyik”; daha sonrasında *arya- “Aryan” ve *aryāna-sözcükleri üzerinden yapılmıştır. Alanlarla ilgili eski çağın en önemli ve detaylı kayıtlarının başında gelen Ammianus Marcellinus, eskiden Massagetler denilen Alanların isimlerinin kökenini yaşadıkları ana bölgeyi çevreleyen dağlardan aldıklarını belirttiğini¹⁰ düşünürsek Türk-Moğol etimolojisinin bu bağlamda öne çıktığı muhakkaktır. *ās teriminin kökeni hususu muğlaktır. Genellikle Gürcüce, Ermenice, Abhazca dillerinden hareketle *aws/ows/ovs* > *as-/os- kökü (Gür. Oset’i, Osi; *K’art’lis C’xovreba* Eski Gür. Ovset’i, Ovs) üzerinden etimolojisi yapılmaya çalışılmıştır. Gürcistan civarında yaşayan Alanların bir boyunun adı olarak düşünülür. Yine muhtemel etimolojileri olarak güçlükte ikna edici de olsa Avest. *asu – “hızlı” ve hatta daha zayıf bir bağlantı üzerinden İskandinav mitolojisindeki *Aesir* ile ilişkilendirilmiştir.¹¹ Yukarıda da belirttiğimiz gibi günümüzdeki Osetler, Aslar ve Alanların torunları olarak görülmelerine rağmen ilginç bir şekilde Karaçay-Balkar Türkleri (Balkarlar) için Osetçe’de (İron Os. *asiag*; Digor Os. *Æsson*, Asi [As(s)i]) adlarını kullanırken, Lazlarla yakın-akraba bir Kafkas halkı olan Megreller de Karaçay Türklerine “Alanlar” demektedirler.¹² Bu bağlamda günümüz Az/As ve *Azık* boy adlarının günümüz Kırgızları, Altaylıları, Güney Sibiryalı Telengütler, Özbekler, İtil Tatarları, Kıpçaklar gibi Türk grupları arasında varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.¹³ Esasında bazı Orta Çağ İslam kaynakları bu durumu doğrular niteliktedir. El-Biruni (XI. yy. – *Tahdid nihayet el-emâkin*) Harezmi ve Cürcan arasındaki arazinin harap olması nedeniyle Hazar Denizi sahillerine göçtüklerini belirttiği Alan (el-Lan) ve As kavimlerinin Harezmi-Peçenekçenin karışımı bir lisan kullandıklarını söylerken; Sa’id el-Mağribi (XIII. yy. – *Kitâb el-coğrafiya*) de Alanlar’ın

⁹ Agustí Alemany, *Sources on the Alans (A Critical Compilation)*, Handbook of Oriental Studies (8/V), ed. Denis Sinor-N. Di Cosmo, Brill, 2000, s. 6; F. Thordarson, “Asii”, *Encyclopædia Iranica*, C. II/7, 764-765; V.I. Abaev, H.W. Bailey, “Alans”, *Encyclopædia Iranica*, C. I/8, 801-803; Misyonerlerin tesiriyle Hristiyanlığın Ortodoks mezhebinden Katolikliğe geçecek, gönderdikleri bir mektupla Vatikan’a ve Papa’ya bağlılıklarını bildirecek olan bu savaşçılar önemli muharebelerdeki cesaretleri ve Moğollara karşı sadakatleriyle nam salmışlardı. İsimleri varlığını sürdürse de rki ve dilsel bakımdan zaman içerisinde bölge halklarıyla kaynaşarak bir zaman sonra asimile olmuşlardır. Alanlar ve Aslar için ayrıca bkz. Umut Üren, *Avrasya’nın Bozkır Halkları (Alanlar ve Aslar)*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019.

¹⁰ *Ammianus Marcellinus, The Roman History of Ammianus Marcellinus (Res Gestae)*, trans. Charles D. Yonge, George Bell & Sons, Londra, 1902, s. 580. Konumuz bağlamından Ammianus Marcellinus (IV. yüzyıl), eskiden Massagetler denildiğini belirttiği Alanlarla ilgili olarak *Res Gestae* KİTAP XXXI (12-13; 16-17) isimli eserinde özetle şu önemli bilgileri vermektedir: “*Asya ve Avrupa’yı ayıran Don nehrinin diğer yakasında yaşayan Alanlar isimlerinin kökenini kendilerini çevreleyen dağlardan almışlardır. Tıpkı Persler gibi peş peşe zaferler ile sınırlarındaki diğer kavimleri himayeleri altına alarak onları kendi isimleri altından birleştirdiler... Doğu’da Ganj Nehrine kadar muazzam bir coğrafyaya yayılıp bölündüler. Şu anki zaman sürecinde tüm bu kabileler tek bir genel isim altında birleştirildi, ve tamamına Alanlar denildi...*”; age, s. 581-582.

¹¹ Alemany, *age*, s. 3-7.

¹² Alemany, *age*, s. 4-5.

¹³ Osmanov, *agm*, s. 123-125.

Hristiyanlaşmış Türkler olduğunu belirtmiş ve onların ülkesinden sonra ise “Türklerden As denilen kavim bulunur” demiştir.¹⁴

Asi ve/veya Arsi etnik adlarının etimolojik bağlamda eski İç Asya cephesine geçtiğimizde ise bilhassa öne çıkan beş isim görmekteyiz: Yuezhi, Usun, Tohar, Az ve Asina/aşına. “Asi-Arsi”, Çince *Yuezhi/Yüeh-chih* ifadesinin öne çıkan transkripsiyonlarından biri olarak hipoteze edilmiştir: Yuezhi [ngiw³ɲt-tsíe < *ngiwät-tia] **arsî/asi/arki*’dir.¹⁵ Yuezhilerin ataları olan Yuzhi/Yü-chih [ngju-tíe < *ngju-tíeg] için **gut-tia* formunu öneren Maenchen-Helfen (1945) ise konumuz bağlamından ilginç bir noktaya temas ederek Aslar/Arsiler ve Kuşaların Yuezhi’lerin yönetici boyları olabileceğini ileri sürmüştür.¹⁶ Strabon, Justinus, Ptolemaius ve Plinius’de geçen ve birbirlerine çok yakın dönemlerde göç hareketlerinde bulunan Saka-Sarmat taifesinden Aorsi/Arsoe–Asi/Asian/Asaioi–Arsitis boylarının aynileştirilmesi ve bunların **asi* – **arsî* ile ilişkilendirilmesi bilim-çevrelerce genel kabul görmüştür. Maenchen-Helfen, yine Plinius’de geçen Doğu’dan gelen kabileler arasında gösterilen Tagorae’lerin de (yaklaşık Aorsilerle aynı dönemlerde Batı’ya göç etmişlerdir) Toharlar (*Tochari/Thocari/Thogarii*) olduğu; yani Strabon ve sonrasında Justinus’un “Toharlar’ın kralları olan Asi/Asian’lar” ile Aorsi – Tagorae boylarının aynı oldukları konusunda çok az şüphe olabileceğini belirtir. Tarn’a göre Plinius’de geçen *Arsi* (VI.48) adı, Asi’nin yerel adıdır (yani endonimi).¹⁷ Sylvian Levi (1933), Tohar dili bağlamında Uygur metinlerindeki *Tu₇ri* adına dikkat çekmiş, ardından Pelliot (1934), bu lisanın metinlerdeki *Ārṣī* olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca 1938’de yayımladığı çalışmasıyla W. B. Henning de konuyu tartışacaktır.¹⁸ Uygurların dini metinlerinde “*tw₇ry* tili” dedikleri lisanın yerel adı *ārśi* idi. 1938’e kadar *tw₇ry*’nin Batı Türkistan’daki Baktriya-Toharistan sahası için kullanıldığı düşünülürken, Henning, Baktriya-Toharistan sahası için *t₇mār*(*st₇mār*, *ta₇mār*, *to₇mār*) biçimlerinin kullanıldığını ve Uygurların, “Dört (4) *tw₇ry*” dedikleri Beşbalık, Koço, Karasahr ve Turfan sahalarını kapsayan bölgenin lisanı için “*tw₇ry* tili” konuşan bölgeyi kast ettiklerini iddia etmiştir.¹⁹ 1930’larda yapılan bu tespitlerin doğruluğu günümüze değin ortaya çıkan yeni Toharca belgeler ile net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Artık kaybolmuş bir lisan olarak bölgesel adlandırmalar üzerinden sınıflandırılan Toharca, dil-bilimciler tarafından üç gruba bölünmüştür: Agni ya da Turfan Toharcası (Toharca-A/Doğu Toharcası), Kuça Toharcası (Toharca-B/Batı Toharcası) ve Krórân Toharcası (Toharca-C).²⁰ Özetle Uygurlar’ın *To₇ri* şeklinde tesmiye ettiği lisanın yerel/gerçek adı yani endonimi *Ārśi*’dir. Bu Türkler tarafından “Yanqi” (Ārgi) için kullanılan transkripte edilmiş bir terimdir. Toharca-B ise Uygurlar tarafından “Küsân” olarak adlandırılmıştı ki bu da aslında Türklerde (Kuĉā, Kuĉi)’nin transkripte edilmiş biçimidir.²¹

En azından Asya Hunlarından (Xiongnu) itibaren Kansu, Tanrı Dağları, İli-Çu Havzası, Yedi-Su sahalarında adlarından sıkça söz ettiren Türk boyu Usunlar ve Gök Türkler’in yönetici uruğu Aşinalar da etimolojik olarak As–Arsi ile ilişkilendirilmiştir. N. Bernshtam, T. Kingsmill, Jarl Charpentier, Tolstov, G. Vernadsky gibi önemli bilim adamları Usun adını “As” ile ilişkilendirmişlerdir. Tartışmalar genel itibarıyla sözde İndo-Avrupalılığı kesin kabul görülen “Aslar” ile Türk olması kuvvetli Usunların adlarının bir ses benzerliğinden mi ibaret olduğu veya Usunların Türk mü İndo-Avrupalı mı olduğu üzerinde yoğunlaşırken, Usunların kökensel bağlantıları meselesinde ise konu ağırlıklı olarak Türk – Yuezhi eksenine kilitlenmiştir.²² Bu nokta bizler için de Usun – As – Yuezhi – Aşına bağlantısındaki “kilit” hususlardan biridir. Çinlilerin “Karga/Kuzgun nesli” şeklinde ifade ettiği Usun (Wu-sun/Wusun) adının öne çıkan transkripsiyonları şu şekildedir: [wu-sun < .uo-suən < .o-swən (muhtemelen ār-swən);²³ *pā sūn*, *pā suən*; *Aświn/ = Aśvin²⁴ - (*a-siuən*)²⁵ - **Asman*²⁶/*Asan*²⁷]. Zuev, Usun – Aşına destanlarındaki

¹⁴ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Bask., TTK, Ankara 2001, s. 201, 208.

¹⁵ Yu. A. Zuev (2002), *Early Türks: Essays on History and Ideology*, *Oriental Studies Institute*, ed.: I. N. Tasmagambetov, M. X. Abuseitova, J. G. Baranova et al., Almaty: Daik-Press, s. 20-21, 55-56: <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Zuev/ZuevEarly1En.htm>; Osmanov Kılıç, “Bozkır Kavimleri Azlar”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, C. 17, s. 122; H. Aydemir, “The Reconstruction of the Name Yuezhi 月氏 / 月支”, *International Journal of Old Uyghur Studies*, C. 1/2, 2019, s. 273.

¹⁶ Maenchen-Helfen, O., “The Yüeh-chih Problem Re-examined”, *Journal of the American Oriental Society (JAOS)*, C. 65/2, 1945, s. 77-78.

¹⁷ Maenchen-Helfen, *agm*, s. 78-79.

¹⁸ F. W. Thomas, “A Tokharī (?) MS.”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 64/1, 1944, s. 1-3.

¹⁹ Maenchen-Helfen, *agm*, s. 71.

²⁰ J. P. Mallory, “The Problem of Tocharian Origins”, *Sino-Platonic Papers*, ed. V. H. Mair, no. 259, 2015, s. 4-5; Mallory, “Bronze Age Languages of the Tarim Basin”, *Expedition*, 52 (3), University of Pennsylvania, 2010, s. 44-53: [penn.museum/expedition: Accessed 2013].

²¹ Taishan Yu, “The Earliest Tocharians in China”, *Sino-Platonic Papers*, ed. V.H. Mair, no.204, 2010, s. 1.

²² J. Romgard, “Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade”, *Sino-Platonic Papers*, C. 185, 2008, s. 35.

²³ Maenchen-Helfen, “The Yüeh-chih Problem”, s. 74 (dn. 32).

²⁴ Peter B. Golden, “The Ethnogenic Tales of the Türks”, *The Medieval History Journal*, 21/2, s. 307.

²⁵ Taishan, “A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes”, *Sino-Platonic Papers*, 106, 2000, s. 155.

²⁶ Yu. Zuev, *Early Türks: Essays on History and Ideology*, *Oriental Studies Institute*, Daik-Press, Almaty 2002, s. 20-21: <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Zuev/ZuevEarly1En.htm>.

²⁷ Osmanov, *agm*, s. 128-129.

benzerlikler (kurt-kuzgun) ve yine standadaki Aşına Türkleri'nin “Pingliang'ın karışık Hu'larından” olması bağlamında coğrafi bir ilişki kurarak (aynı zamanda isim transkripsiyonları bakımından) ikisini aynileştirir. Taishan da Asi/Asian – Usun ve Aşına'nın tek ve aynı adın farklı transkripsiyonları olduğunu ileri sürmüştür.²⁸ Çekirdeğini 30 boyun oluşturduğu düşünülen Türklerin, yönetici uruku (sülale/klan) olan Ashina/Aşına'nın ve iktidarda ikincil yardımcı uruk olan Aşide/Ashide'nin transkripsiyonları ise şu şekildedir: EOÇ (Erken Orta Çince) *ʔa ʃi'na*; GOÇ (Geç Orta Çince) *ʔaʃ'na* (Pulleyblank, *Lexicon*:) < Hotan Sak. *âşşeine-âşşena* ‘mavi’ (Bailey, *Dictionary of Khotan Saka*: 26-27); Türk. *Kök* ‘mavi’. Atwood Aşına'yı Toharca Arşi ‘kutsal insan’; Beckwith, Toh.A **āršilās* ‘soylu krallar’ > Eski Türk. *Aršilaš*, ‘bir lakap veya unvan’, adı (Beckwith'in de işaret ettiği Menander *Tarih*'inde geçen *Ἀρσίλας* (Lat. Archilas) ‘Arsilas’ “Türklerin ‘daha yaşlı’ ya da ‘daha kıdemli’ idarecisi), Çin kaynaklarınca ‘uruk/klan’ adı. Gumilev ise Aşına için Moğolca ‘Kurt’ anlamına gelen *šono/čino, činu-a* (KM) etimolojisini iddia etmiştir.²⁹ Takashi Osawa, konuya Türklerin türeyiş efsanelerinden hareketle farklı bir boyuttan yaklaşmış Soğdça formu (Bugut Yazıtları-MS. 586 civarı) *'(')šy-n's* (Aşinas), Çin. A-ši-na ve Eski Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı dönemlerindeki telaffuzunun esas şeklinin *Aşinas* olması muhtemel kelimenin, Türklerin ana-dişi soyuna (hükümdar eşi) atıf olabileceğini savunarak; bu aile adının, Türkçe-Moğolca *Açi* (*Açi* <*Açun*<*hatun<khatun<katun) ve Tunguzca *Aši* (**asun*/**asi*<*hasun<*khasu<*kasun<*katsun) kökenlerine dayanabileceğini işaret etmiştir.³⁰

3. Gök Türk – Türgiş Kökenleri

Eski Türk Yazıtlarında ve Türgişlerle ilgili olarak verilen tarihi kayıtlarda Türk dünyasındaki yeri net bir şekilde görülen Az boyunun yaşam-alanı Çikler ve Kırgızlarla komşu olarak günümüz Güney Sibirya coğrafyasındaydı (Tannu-ola'nın kuzeyi ve batısı, Batı Tuva, Yukarı Alaş, Ak Su ve Kara Köl civarı). 1971'de bulunan ve MS VI. – VIII. yüzyıllar ile tarihlenen Tuva'daki Bayan-Kola Yazıtı'nın da Azlara ait olduğu ve tarihi yurtlarının kesin sınırlarının çizildiği bilinmektedir³¹ – söz konusu coğrafyalar Gök Türk ana yurdunun çekirdek coğrafyası olarak görülen Kuzey Altaylar-Batı Sayanların tam da kalbindedir. MS VIII. yüzyılda Az ülkesi Çiklerin batısında Kırgızların doğusunda yer alıyordu. Altay Cumhuriyeti sınırlarında Çuya Nehrinin sağ yakasında Katun Nehri ile kesişme noktasında (10 km. mesafede) bulunan Kalbak-Taş II Yazıtı da Azlar ve lokasyonlarıyla ilgili önemli bir tarihi kaynak ve maddi-kültür ögesi olarak durmaktadır [(A)t (e)l Az (ü)ñçi (a)č = “At eli, Az avcıları, açın (yolu)!”]. Bu bölge aynı zamanda Rusya Federasyonu içinde en çok eski Türk-runik yazıtının bulunduğu yer olarak da dikkat çekmektedir. Az boyuyla ilgili olarak en detaylı çalışmaları yapan araştırmacıların başında gelen Kyzlasov, Azlar ve Çiklerin günümüz Tuvalıların ataları oldukları ve VI – VIII. yüzyıllar arasında genel itibariyle Tuva, Altaylar ve Hakasya'nın neredeyse tamamına yayıldıklarını iddia etmiştir. Yine N.A. Serdobov da günümüz Altay – Sayan bölgesinin yerel kabilelerin karışımı özel bir boyu olan Teleslerin de ana grubunu Azların oluşturduğu kanaatinde. Çin yıllıklarında Kırgız devletiyle ilgili kayıtlarda bahsedilen *azho/azhe* adından yola çıkan V. V. Buthnaev ise Azların, Kırgızların soylu yönetici ailesi olduğunu savunmuş; daha sonrasında bu görüş T.A. Akerov tarafından geliştirilerek desteklenmiştir.³² Orhun Yazıtlarında Azlardan 709-714 yılları arasında Türgişler, Kırgızlar ve Çiklerle birlikte ya da müstakil olarak Gök Türklere karşı isyanları vesilesiyle bahsedilmiştir. Köl Tigin/Kül Tigin kitabesinde 710/711 civarında vuku bulan Bolçu Muharebesi'nde Gök Türkler tarafından mağlup edilen Türgişler'in buyruğu *Az Tutuk*'un bizzat Kül Tigin tarafından ele geçirildiği yazılmaktadır (Doğu Yüzü: 37-38). Bu mağlubiyetten sonra Az halkı düzene sokulmuş, onların ve Türgişlerin Kağanı tayin edilen Bars Bey, Bilge ve Kül Tigin'in kız kardeşi ile evlendirilmiştir. Yaklaşık dört yıl (715) sonra gerçekleştirdikleri isyan girişimi nedeniyle Kül Tigin, Kara Göl civarındaki muharebede Az bodunuyla savaşarak *Az İlteberi*'ni ele geçirmiştir (Kül Tigin Kuzey: 2-3).³³ Azlar, VIII. yüzyıldaki Türk kitabeleri bağlamında ayrıca 751 civarı olayları ile ilgili olarak Uygur Kağanı Bayan-Çor için dikilen Şine-Usu ve Terhin Yazıtlarında da geçmektedirler – bu yazıtlarda Azlar, Üç Karluklar, Edizler ve Tongralarla birlikte Uygurlara bağlı boylar arasında zikredilirler.³⁴ Bununla birlikte Az etnik adı Kırgız dönemi Kemçik-Çergakı runik metinlerinde; Orta Tuva'da Bayan-Köl'deki mezar kitabelerinde (*Altı Az*); Abakan Nehri

²⁸ Taishan, “A Study of Saka History”, *Sino-Platonic Papers*, 80, 1998, s. 142, 145.

²⁹ Golden, *agm*, s. 292. Aşına adının etimolojisi hakkındaki tartışmalar için ayrıca bkz. Hayrettin İhsan Erkoç, “Göktürk Boylarının Tespit Edilmesinde Çin ve Tibet Kaynaklarının Önemi”, *Genel Türk Tarihi Kaynakları Ordu Çalıştayı Bildirileri*, Ordu, Aralık 2019, s. 77-160. Menander *Tarihi*'nde, Turkxantos'un (Türkşad) savaş-kampına giden Bizans elçisi Valentinos, onun Türk (Gök Türk) idarecilerinden sadece biri olduğunu; Türklerin ülkelerini sekiz parçaya böldüğü ve aralarındaki en “kıdemli” yöneticinin (kral) adının “*Arsilas*” olduğunu belirtmiştir; bkz. R. C. Blockley, *The history of Menander the Guardsman*, Francis Cairns Pub., Liverpool 1985, s. 173.

³⁰ Takashi Osawa, “A hypothesis on the etymology of the Old Turkic royal clan name Aşına/Aşinas and the transformation process in the early Abbasid Period”, *Chronica*, 11, 2011, s. 145, 152-153.

³¹ Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar”, *Belleten*, LVIII/ 221, Nisan 1994, s. 51-52.

³² G. V. Kubarev, “A Runic Inscription at Kalbak-Tash II, Central Altai, With Reference to the Location of the Az Tribe”, *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 44/4, 2016, s. 93-95, 97.

³³ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, 2011, s. 22, 24; Gömeç, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar”, s. 52-53; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 67.

³⁴ Gömeç, *agm*, s. 53-54.

civarındaki runik yazılı dikili taşta (*Aza Tutuk*) zikredilmektedir.³⁵ Orhun kitabelerinde Azlar ile birlikte dikkatimizi çeken diğer bir boy adı da *Koşu*'dur – Kül Tigin Bolçu'dan bir yıl sonra Türgişler üzerine yaptığı seferde *Koşu Tutuk* ile savaşmıştır (Kül Tigin Kuzey: 1).³⁶ Çin kaynaklarında On-Ok (5 Dulo – 5 Nushibi) boylarınının Nu-shih-pi/Nushibi grubuyla ilgili olarak şu üç boydan gelen beş irkini/erkini zikrederler: iki *Geshu/Ko-shu* (Koşu/Goşu); iki *Axijie/A-hsi-chieh* (Ärski?/*Asigi?) ve bir *Basaigan/Pa-sai-kan* (Barskan/Barsgan) boyu.³⁷ Aynı zamanda “Geshu” boy adını An Lushan (ölm. 757) isyanında Türgiş kökenli bir Tang generalinin (Geshu Han) isyancıların tarafına geçmesi hadisesinde görmekteyiz.³⁸ Esasında İslam kaynakları bu bağlamda Çin kaynaklarını doğrular niteliktedir. İli – Çu Havzası Sir-derya boyları ve Maverâünnehir'de (etki sahası) güçlü bir devlet kurmuş olan Türgişlerin Sulu/Sulo Kağan'ın ölümüyle (739 civarı) zayıflamaya başlamasından sonra Tuhs/Tuhsi ve Az şeklinde ikiye bölündüğü X.-XI. yüzyıl İslam kaynaklarında (*Hudûdü'l-Âlem*, Gerdizi: *Zeyn'ül-Ahbar*) belirtilmiştir.³⁹ İslam kaynakları ayrıca Gaznelilerin kurucusu kabul edilen Sebük-Tegin'in Tuhsı/Tuhsilere esir düşen Barsgan/Barshan boyundan (ya da bölgesinden) olduğunu yazmaktadır.⁴⁰ XII. yüzyıl İslam müelliflerinden Tahir el-Mervezi'nin *Taba'i el-Hayavan* isimli eserinin Türklerle ilgili olan dokuzuncu bâbında ise Tulis Dağı'nda oturan Karlukların dokuz şubeye ayrıldığını, bunların 3 grubunu *Çiğil*'lerin, 3 grubunu *Askelilerin*; diğer gruplarını da *Bulak*'ların, *Gügergin*'lerin ve *Tuhsi*'lerin oluşturduğunu yazmaktadır.⁴¹ Burada Türgişler arasındaki Tuhsı/Tuhsi boyunu aynen bulurken Az/As boyunu ise Askeli şeklinde görmekteyiz. Neticede, Az–Tuhsi bölünmesi, Nushibi'lerin (Nu(?) *şadapıt*) içindeki Axijie'lerin [Ärski?/*Asigi?] Az/As (veya -Arsi/Arski?) boyuyla aynılığa şüphe bırakmazken Tuhsıların ise yukarıda Sebük Tegin esir alınması hadisesinde belirttiğimiz gibi bir şekilde Basaigan/Barsgan boyuyla bağlantısını göstermektedir. Yazılı kaynaklar gibi arkeolojik materyallerde On-ok–Az bağlılığını güçlü bir şekilde desteklemektedir. Arkeolojik kanıtlar Azların söz konusu dönemlerde Güney Sibirya merkezi dışında Tanrı Dağları–Yedisu–Güney Kazakistan hattında da yayılmış olduklarını göstermektedir.⁴²

SONUÇ

Tüm bu veriler ışığında konuyu değerlendirdiğimizde As (Az?) ve Arsi/Aorsi boy adlarının ilk dönemlerde (MÖ. II. – I. yy.) Kangju – Yuezhi (Kuşan) – Tohar, sonrasında ise güçlü bir şekilde Gök Türk – On-Ok özeğinde (MS. VI. – VIII. yy.) varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bilhassa As (Az) aynılığı bağlamında düşünüldüğünde İslam kaynakları, Gök Türk ve Uygur yazıtları ile Güney Sibirya'daki muhtelif taş yazıtlarda adları geçen bu boyun gerek yazılı kaynaklar gerekse de arkeolojik materyaller ile desteklenen tarihsel konumu (Altaylar-Hakasya-Tuva; sonrasında Tanrı Dağları – Güney Kazakistan) onların Gök Türk, On-Ok (Türgiş) ve Kırgız etno-geneslerinin oluşumunda da etkin bir rol oynamış olabileceklerini göstermektedir. Erken Orta Çağ'da bilhassa Güney Sibirya ve Batı Türkistan'daki bu köklü Türk irtibatı, günümüzde Kafkasya, Orta Asya ve Sibirya Türkleri arasında boy adları şeklinde varlığını sürdürerek açık bir devamlılık arz etmiştir.

KAYNAKÇA

ABAEV, V.I. – BAILEY H.W., “Alans”, *Encyclopædia Iranica*, online edition 2011 (accessed on Eylül 2020), C. I/8, ss. 801-803.

ALEMANY, Agustí, *Sources on the Alans (A Critical Compilation)*, Handbook of Oriental Studies (sec. 8/vol.V), ed. Denis Sinor-N. Di Cosmo, Brill, 2000.

Ammianus Marcellinus, *The Roman History of Ammianus Marcellinus (Res Gestae)*, trans. Charles D. Yonge, George Bell & Sons, Londra 1902.

AYDEMİR, H., “The Reconstruction of the Name Yuezhi 月氏 / 月支”, *International Journal of Old Uyghur Studies*, 1/2, 2019, ss. 249-282.

³⁵ Kubarev, *agm*, s. 96.

³⁶ Ergin, *age*, s. 24.

³⁷ C. I., Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia*, 4th.ed., Princeton Univ. Press, New Jersey 1993, s. 210.

³⁸ Victor C. Xiong, *Capital Cities and Urban Form in Pre-modern China: Luoyang, 1038 BCE to 938*, Routledge 2017, s. 151. Geshu Han, diğer pek çok general gibi 756 sonlarında Luoyang'a gelerek An Lushan'a katılmış, daha sonrasında babasını da zehirleyerek öldürmüş olan An Lushan'ın oğlu An Qingxu tarafından idam edilmiştir.

³⁹ Osmanov, *agm*, s. 123.

⁴⁰ Erdoğan Merçil, “Sebük Tegin”, *DİA*, C. 36, 2009, s. 262-263.

⁴¹ Ramazan Şeşen, *age*, s. 104.

⁴² Kubarev, *agm*, s. 98.

- BECKWITH, C. I., *The Tibetan Empire in Central Asia*, 4th.ed., Princeton Univ. Press, New Jersey 1993.
- BLOCKLEY, R. C., *The history of Menander the Guardsman*, Francis Cairns Pub., Liverpool 1985.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, b. 45, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- ERKOÇ, Hayrettin İhsan, “Göktürk Boylarının Tespit Edilmesinde Çin ve Tibet Kaynaklarının Önemi”, *Genel Türk Tarihi Kaynakları Ordu Çalıştayı Bildirileri*, Ordu, Aralık 2019, ss. 77-160.
- GOLDEN, Peter B., “The Ethnogenic Tales of the Türks”, *The Medieval History Journal*, 21/2, ss. 291-327.
- GÖMEÇ, Saadettin, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar”, *Belleten*, LVIII/221, Nisan 1994, ss. 51-54.
- HAMILTON, C. – FALCONER, W., *The Geography of Strabo*, vol. II, H. G. Bohn, London 1856.
- KUBAREV, G. V., “A Runic Inscription at Kalbak-Tash II, Central Altai, With Reference to the Location of the Az Tribe”, *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 44/4, 2016, ss. 92-101.
- MAENCHEN-HELFEN, O., “The Yüeh-chih Problem Re-examined”, *Journal of the American Oriental Society (JAOS)*, 65 (2), 1945, ss. 71-81.
- OSAWA, Takashi, “A hypothesis on the etymology of the Old Turkic royal clan name Ašina/Aşinas and the transformation process in the early Abbasid Period”, *Chronica*, 11, 2011, ss. 145-153.
- OSMANOV, Kılıç, “Bozkır Kavimleri Azlar”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, XVII, 2005, ss. 119-133.
- ROMGARD, J., “Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade”, *Sino-Platonic Papers*, C.185, 2008, ss. 1-123.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, b. 2., TTK, Ankara 2001.
- TAISHAN, Yu, “The Earliest Tocharians in China”, *Sino-Platonic Papers*, ed. V.H. Mair, 204, 2010, ss. 1-78.
- TAISHAN, Yu, “A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes”, *Sino-Platonic Papers*, ed. V. H. Mair, no. 106, University of Pennsylvania 2000, ss. 1-200.
- TAISHAN, Yu, “A Study of Saka History”, *Sino-Platonic Papers*, no. 80, ed. V. H. Mair, University of Pennsylvania, 1998, ss. 1-225.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, b. 2, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- THOMAS, F. W. “A Tokharī (?) MS.”, *Journal of the American Oriental Society*, 64/1, 1944, ss. 1-3.
- THORDARSON, F., “Asii”, *Encyclopædia Iranica*, Online Edition, 2011 (accessed on Eylül 2020), C. II/7, ss. 764-765.
- ÜREN, Umut, *Avrasya'nın Bozkır Halkları (Alanlar ve Aslar)*, Akçağ Yayınları, 2019.
- WALTER, M. N., “Sogdians and Buddhism”, *Sino-Platonic Papers*, 174, 2006, ss. 1-66.
- XIONG, Victor C., *Capital Cities and Urban Form in Pre-modern China: Luoyang, 1038 BCE to 938*, Routledge 2017.
- ZADNEPROVSKIY, Y. A., “The Nomads of Northern Central Asia After The Invasion of Alexander”, *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (700 BC to A. D. 250)*, vol. II, UNESCO Publishing, Paris, (1994, online edition 1999), ss. 448 – 463: <https://en.unesco.org/silkroad/knowledge-bank/nomads-northern-central-asia-after-invasion-alexander>.
- ZUEV, Yu., *Early Türks: Essays on History and Ideology*, Oriental Studies Institute, ed.: I. N. Tasmagambetov, M. X. Abuseitova, J. G. Baranova et al., Daik-Press, Almaty 2002: <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Zuev/ZuevEarly1En.htm>.